

Ke specifiku neformálního vzdělávání

Oldřich Pospíšil

V současném období se odborná veřejnost znovu zabývá neformálním vzděláváním, které se zpravidla chápe jako plošné rozvinutá činnost zaměřená ke kultivaci dospělých mimo školství. Není záměrem tohoto výkladu analyzovat pestrou škálu variant těchto činností, jejich názvosloví a skladbu. Jádro problému se zde prakticky vymezuje pomocí již zčásti stabilizovaných kritérií, umožňujících vymezení či ohraničení specifika této oblasti. Hlubší pohledy lze najít v různých společenských vědách, jako je andragogika, pedagogika dospělých, psychologie, sociologie a další. Posláním výkladu je přispět ke konkretizaci těch zjevných znaků, které umožňují dostupné rozlišení zmíněné oblasti (proudu) neformálních procesů a vzdělávacích aktivit od ostatních paralelně se rozvíjejících oblastí (systémů).

1. Jedno z důležitých kritérií, vymezujících neformální vzdělávání, je existence prezenčních vztahů vzdělávajících a vzdělávaných, *face to face*. Přistoupíme-li k tomuto kritériu jako k produktivnímu podnětu způsobu ohraničení neformálního vzdělávání, můžeme sem řadit i aktivity autonomních institucí a různých sdružení právě tak dobře jako volnou skupinovou výuku, stimulační následné (řízené) sebevzdělávání. Naopak z našeho spektra odpadá nenávazné a samostatné působení prostředků hromadného šíření informací bez didaktického zprostředkování.

Vzdělávací aktivity tváří v tvář umožňují uplatňování hlavních didaktických fází, zvláště zpětnovazebních, čímž podporují zvýšení účinnosti vzdělávacího procesu. Naproti tomu jednostranný tok programů (informací) z příslušných center ponechává zájemce bez dalších instruktivních stimulů. Zmíněné prezenční kritérium přináší další výhody, umožňující hlubší diferenciaci subjektů i objektů-subjektů vzdělávání. Učitelé (lektori) mohou být lépe využíváni pro příslušně orientované skupiny zájemců, zájemci sami mohou lépe nárokovat potřebné programy, management může předem zajistit studijní podmínky, pomůcky i přiměřenou organizaci. Prostředky hromadného šíření informací, specializované kulturní a další instituce však netvoří pasívní hranici neformálního vzdělávání. Právě naopak – obklopují tuto oblast neutuchajícím servisem informací, podnětů, poznatkových struktur, vzorců činností i chování vytvářením operativního obrazu světa s dopadem na vzdělávací systémy, přísunem materiálních pomůcek a signalizací produktivního využití volného času. Ke specifiku neformálního vzdělávání patří i spontánní vzájemná vazba různých článků obou jmenovaných pólů. Právě to umožňuje mnohostrannou užitečnost a svébytnou existenci neformálního vzdělávání, koncentraci zájemců bez centrální správy a vertikálních limitů.

2. Polyfunkčnost neformálního vzdělávání byla a je předmětem živé pozornosti odborných kruhů. Jako východisko této polyfunkčnosti lze označit

představu o pedagogických funkcích neformálního vzdělávání. Jsou dvojí – uvnitř oblasti v jejím rámci a vně této oblasti. Tato dvojí funkční působnost v následujícím vymezení se chápe jako specifická. Vnitřní funkce vyjadřují diferencovanou dynamiku cílů a obsahů výchovně vzdělávacího působení. Jsou to funkce vzdělávací, popularizační a propagandistická. Vzdělávací funkci vyjadřují aktivity didakticky utvářené, popularizační pak charakterizuje příležitostný vstup šíření informací. Propagandistická funkce se vyznačuje mobilizačními a instruktivními záměry, které jsou spojeny s vytvářením a upevňováním vztahů objektů-subjektů působení k sociálnímu a materiálnímu okolí. Vnější funkce neformálního vzdělávání zakládají jeho vztahy k jiným vzdělávacím systémům (oblastem). Lze je označit jako funkce pokračovací, zastupitelské i pomocné. Neformální vzdělávání může pokračovat v tom, co již založilo vzdělávání formální, jak bývá označováno vzdělávání školského typu. Avšak díky své operativnosti může neformální vzdělávání přechodně zastupovat různé subsystemy pomocí instalace vhodných vzdělávacích příležitostí. Konečně pomocná funkce může přispívat ke vstupu zájemců do jiných vzdělávacích úrovní. Vyznačuje se přípravnými programy, stimulačními vstupy a studijními informacemi.

V souvislosti s polyfunkčností neformálního vzdělávání se zvyrazňuje také problematika návaznosti na ostatní vzdělávací aktivity postupně narůstající bez zásahu center, z celospolečenské, regionální i oborové potřeby. Realizovaná návaznost dokládá schopnosti příslušných subjektů pružně reagovat na měnící se pedagogicko-didaktický profil právě tím, že vyplňuje případná bílá místa, nepokrytá těmito subsystemy. Můžeme i blíže dokládat návaznost záměrnou či příležitostnou, strukturální nebo aktuální. Neformální vzdělávání se rozvíjí v akčním poli volného času lektorů i frekventantů s uplatněním jejich dobrovolné účasti, příslušnosti k místní kultuře a autonomie vzdělávacích forem v potřebných organizačních rozměrech. Tyto formy jsou však vzájemně nenávazné, netvoří hierarchické stupně, ale trvale stabilizované vstupy či registrované výstupy. Zřejmě také proto se ve starší odborné literatuře 60. let užívá k popisu celé této oblasti termínu „proud“, jen v některých souvislostech zatlačovaného termínem „systém“ či „subsystem“. Neznamená to však, že by neformální vzdělávání mohlo být pokládáno pouze za asystémový celek.

3. Systémové prvky cílů, programů i organizace vzdělávacích aktivit vstupují do obrazu reality všude tam, kde hovoříme o pedagogicko-didaktických problémech. V popisovaných podmínkách však mají tyto prvky charakter mikrosystémů, které vznikají v proměnlivém sociálním okolí a ve vzájemně odlišných úrovních socio-profesních, kulturně-historických a dalších. Spoluvytvářejí představu specifika neformálního vzdělávání. Jedním

z těchto prvků je i mikrosystém formálních předpokladů vzdělávání. Má objektivní charakter, umožňující klasifikovat vysoký stupeň decentralizace právnických subjektů výchovně vzdělávacího působení, a tím i objasnit příčinu absence direktivního, vertikálně ustrojeného řízení. Za články tohoto mikrosystému lze považovat lokální integraci zájmů, dále výchovně vzdělávací příležitost, pak organizační formu výchovně vzdělávacího působení a konečně výchovně vzdělávací situaci.

Lokální integraci zájmů je míněna praktická shoda právního subjektu vzdělávacích aktivit, zájemců o tyto aktivity a lektorů ve věci nastolení výchovně vzdělávací příležitosti. Tato lokální integrace se nachází ve sféře místní kultury. Výchovně vzdělávací příležitost je pak aktuální soubor cílově programových, organizačních a materiálních předpokladů vzdělávacích aktivit. Je důsledkem lokální integrace zájmů i centrálním pojmem operativní organizace. Prezentuje se jako akční pole pro realizaci vzdělávání. Organizační forma výchovně vzdělávacího působení je předem daný časový rámec, vymezující jeho kvantitu. Organizační forma je také vyjádřením výchovně vzdělávací příležitosti. A konečně: Výchovně vzdělávací situace je základní stavební jednotkou vzdělávacího procesu, základní článek řetězu interakcí, nosná vlna receptivních aktivit. Vzniká v rámci organizační formy, je projevem její realizace. Zakládá ji limitovaný vztah „lektor – frekventant“.

Vedle mikrosystému formálních předpokladů vzdělávání lze hovořit o dalších prvcích obdobného významu i charakteru. Aby mohl existovat mikrosystém formálních předpokladů, je nutná činnost mikrosystémů ostatních. Patří mezi ně pedagogicko-didaktický management, aktuální struktura právnických subjektů – vzdělávacích institucí – a zvláště specifický mikrosystém pedagogicko-didaktických funkcí lektorů, kteří v průběhu vzdělávacího procesu mohou proměňovat své postavení uvnitř vymezeného pracovního pole v rámci organizační formy. Paralelně či následně řeší úkoly výukové, studijní, poradenské a další. Dominantním sociálním mikrosystémem každé akce (organizační formy) je struktura studijní skupiny. Tvoří ji nejednou různorodý, nestálý, příležitostný, spontánně vzniklý souhrn individualit, s jehož volnými projevy a heterogenními kvalitami se stává každá neadekvátní cílová struktura afunkční. Jakmile studijní skupina začne pracovat, zaujímá různé vztahy humánní i meritorní vzájemně odlišné, v různé intenzitě a kvantitě. Zárukou její stability však zůstává osobnost lektora, jeho příprava i správné řízení aktivit.

Uvážíme-li přednosti neformálního vzdělávání, jako jsou dobrovolnost účasti, prioritita potřeb zájemců před celospolečenskou instrukcí aj., vyvstane v plné šíři specifikum této oblasti a důležitost stabilizace mikrosystémů. Mají být připraveny tak, aby sem zájemce mohl vstoupit kdykoliv podle

svého uvážení. Mikrosystémy byly zřízeny kvůli němu. Zájemce volí vzdělávací příležitost, vstupuje do interakce s lektorem, stimuluje druh i počet programů. Nevstoupí-li zájemci do očekávaných vztahů, stávají se mikrosystémy ve svých regionálních, oborových nebo časových dimenzích postradatelné.

Dalším mikrosystémem může být i sestava cyklických činností, reagujících na očekávaný a projevový vstup zájemce. Počáteční fází mikrosystému cyklických činností je tvorba programů, odpovídající cílovým strukturám s vazbou na potřebná řešení zvolených problémů. Ty jsou dány integrací zájmů. Po této počáteční fázi následuje příprava výchovně vzdělávacího procesu, po ní jeho realizace. Cyklus činností směřuje k závěru zjišťováním dosažených výsledků, což v neformálním vzdělávání zůstává otevřeným problémem. Cyklus končí přípravou nového cyklu. Cílová struktura sama nabývá nové podoby, rozdílné od tradic systémů formálních. Nejde tu jen o cíle přednášky (lekce), ale o kumulaci několika úrovní. Je nutno přijmout představu o vzájemném propojení cílů expozice, opakování, dalšího sebevzdělávání i autokontroly jednotlivce. Tak frekventant plynule prochází studijními kroky, určenými vzdělávacím procesem.

Mikrosystémy v rámci neformálního vzdělávání jsou autonomní, flexibilní a decentralizované. Nejsou legislativně limitovány, zato však jsou regulovány ekonomicky. Ekonomickou závislost lze případ od případu a v různém stupni náročnosti nahradit občanskou svépomocí.

4. Organizační formy neformálního vzdělávání zůstávaly delší dobu stranou pozornosti didaktiky. Variantní a netypické vzdělávací procesy jakoby vylučovaly stabilizovaný rejstřík organizačních forem, obvyklých na školách, rejstřík bohatý a účelný. Neformální vzdělávání je sice bohaté na různé druhy aktivit, avšak jeho formy jsou – organizačně vzato – méně početné. Příčina spočívá zřejmě v tom, že jsou víceúčelové. Specifikem této problematiky je skutečnost, že volně se sdružující zájemci bez zábran vstupují do výkladu, diskutují, dotazují se, obtížná místa se opakují podle potřeby, o poznaném probíhá výměna názorů, lektor průběžně zjišťuje průběh osvojování apod. Přesto však lze pracovat se základním členěním organizačních forem. Člení se na jednoduché a složené. *Jednoduchou formou je kupříkladu přednáška*, která se pokládá za samostatnou akci. Její součástí mohou být monologické, dialogické, demonstrační a další projevy. Lze ji analyzovat (klasifikovat) třemi důležitými hledisky, jimiž jsou formální určení (označení organizační formy za přednášku), funkční vymezení (postavení přednášky v řadě případně dalších forem) a didaktická rozpracovanost (prezence základních didaktických fází a jejich skladba). Se zvýšeným stupněm didaktické rozpracovanosti narůstá závislost přednášky na přednášce jiné. Objevuje se *složená*

forma – přednáškový cyklus. Je návazný nebo nenávazný. V návazném cyklu didaktická rozpracovanost dominuje, nenávazný pak je volnou řadou přednášek, z nichž každá může být navštívena samostatně. Obdobně můžeme hovořit o jiné jednoduché formě, jíž je *lekce (instruktáž)*. Může být řešena jako samostatná, avšak praxe ukazuje lekci spíše jako součást složené formy – kursu. *Kursy* mají svou typologii – jsou klubové (s aktivitami, zvláště dovednostmi, pro volný čas), středoškolské (se střídáním didaktických fází v lekci) a vysokoškolské (se specializovanými lekcemi, přednáškami, zkouškami aj.). Ke specifiku neformálního vzdělávání patří i nesymetrická distribuce jednotlivých forem. Jazykové kursy prezentují jejich stabilitu, jednotlivé přednášky signalizují přítomnost známých osob v místě konání. Instruktáže, týkající se dovedností, mohou být spojeny s exkursemi apod. Ověřování získaných vědomostí mívá podobu závěrečných besed aj. Naukové vstupy – informace – nacházejí uplatnění na výstavách. Přednáška horolezce, který líčí své zážitky, je na hony vzdálena přednášce akademické. Pestrost cílů a programů, vyžadující varianty různých organizačních forem, je rovněž dalším typickým rysem neformálního vzdělávání.

5. Neformální vzdělávání může být jedním z faktorů multiplikace demokratizačních vzdělávacích záměrů a tendencí. Perspektivy těchto snah se projevují v dostupnosti vzdělávacích příležitostí, vazbami na obdobně působící systémy, ve využívání potřebných informačních zdrojů i stimulací individuálních zájmů a potřeb, vyjádřených příslušnými hodnotovými prioritami. Ke specifiku neformálního vzdělávání patří i to, že vzhledem ke svým dynamickým proměnám nevytváří vlastní soubory materiálních didaktických prostředků. Znamená to, že je může podle aktuálních potřeb získávat z dalších zdrojů v aktualizované podobě a využívat je s instruktivním doprovodem. Také touto cestou vytváří produktivní kontakty frekventantů s prameny, které by se samy o sobě nemusely dostat do dosahu studujících.

Demokratizační záměry a tendence nacházejí v neformálním vzdělávání akční prostor díky bezbariérovému vzájemnému styku jedinců i skupin v širokém horizontu, přesahujícím věcně i organizačně limitovaná seskupení osob.